

дячної (притока р. Ревухи), на віддалі близько 2 км від залізничної станції Поташ. Поселення простяглося майже на 1 км вздовж високого лівого берега балки, яка йде з заходу до р. Колодячної. Струм, що тече по балці, впадає в Колодячну нижче греблі одного з її ставків. Близько до гирла ставка простежуються плями від жител, далі до верхів'я струмка — у невеликій кількості уламки ліпної кераміки, сколи аполянського кременю. Плями жител утворюють один ряд вздовж балки; біля р. Колодячної вони розташовані двома рядами. Серед знахідок — крем'яні скребки, кулевидна розтирочка з кварцу. Уламки кераміки прикрашено врізним орнаментом, наліпними розчленованими і нерозчленованими валиками. Зустрінуто уламки мисок з загнутими досередини вінцями. Над берегом ставка виявлено залишки поселення черняхівської культури.

На чорноліському поселенні Мала Маньківка 5 (рис. 1, пункт 11), виявленому в 1963 р. на лівому березі р. Кащихи (притока р. Гірського Тікичу), поруч садиби нової школи, знайдено мініатюрну глиняну модель провушної сокири. Серед інших знахідок — глиняне прясло, орнаментоване радіальними рисками, уламки вінець миски з відігнутими назовні вінцями, уламки з врізним орнаментом¹¹.

Г. Е. ХРАБАН

Памятники чернолесской культуры на Уманщине

Резюме

До недавнього времени считалось, что на Уманщине, где сосредоточены поселения белогрудовской культуры, нет поселений чернолесской культуры, генетически связанной с белогрудовской и являющейся ее продолжением. Оставалась неизвестной судьба местного белогрудовского населения, возникала мысль о его исчезновении к началу чернолесской поры. Разведками автора уже обнаружено на Уманщине 32 чернолесских поселения и этим установлен факт местного развития белогрудовской культуры и ее переход в чернолесскую до начала скифского периода; также обнаружено значительное количество новых белогрудовских поселений.

Как и следовало ожидать, чернолесские поселения прежде всего были найдены вблизи Белогрудовского леса, где впервые начала исследоваться белогрудовская культура (поселения Умань 20, Умань 19 и Пиковец 6). Из всех чернолесских поселений Уманщины, возможно, только одно, у Цыбулев Монастырищянского района, является городищем.

Е. В. ЯКОВЕНКО

Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е.

На території степового Причорномор'я в пам'ятках пізньоскіфського часу відомі ліпні посудини своерідної форми. Вони мають кулястий тулуб, масивне денце (часто у вигляді конічної ніжки) і лійчасту ший-

¹¹ Всі чорноліські поселення, крім зазначених вище, виявлені автором; поселення Івахни 3 — студентом-заочником А. С. Гринюком, а поселення Старі Бабани 2 допоміг визначити учень середньої школи В. О. Поліщук.

ку. Поверхня більшості з них вилощена, темно-сірого або жовтуватобурого кольору, іноді орнаментована. Характерною ознакою цієї групи посуду є масивні стінки, що досягають товщини 1,5—2 см. В літературі ці посудини відомі як курильниці.

Серед кулястих курильниць виділяються три варіанти. Два з них — кримський і дністровський — відомі за публікаціями Т. М. Троїцької¹

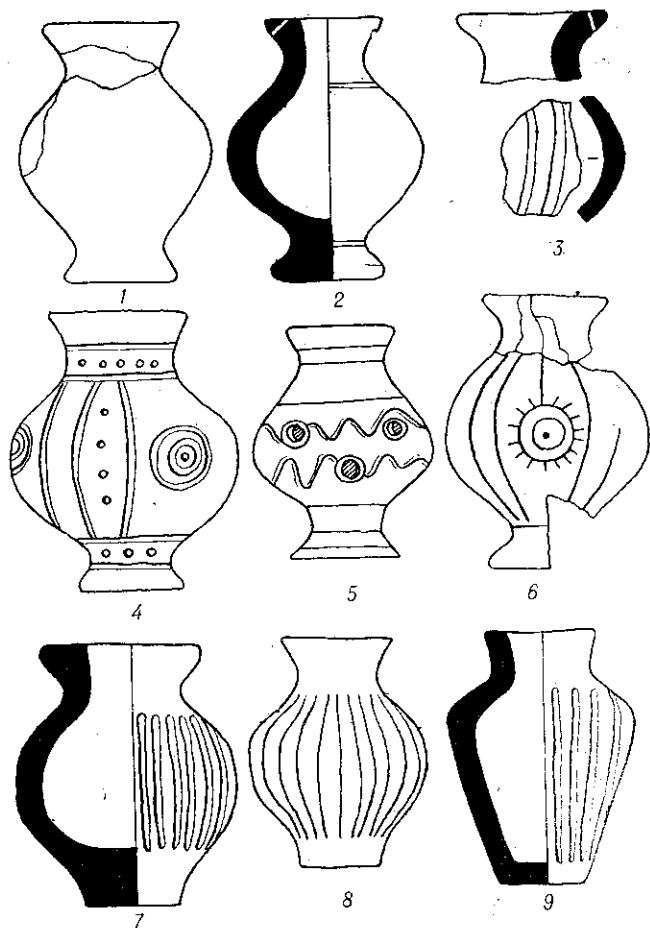

Рис. 1. Курильниці кримського та дністровського варіантів: 1—6 — Крим; 7—9 — Подністров'я.

і Г. І. Мелюкової². До першого належать п'ять цілих і п'ять фрагментованих курильниць з житлових горизонтів Неаполя Скіфського і з поховань III—I ст. до н. е. на території Центрального Криму³. В свій час вони були поділені Т. М. Троїцькою на дві хронологічні групи: курильниці III—II ст. до н. е. з гладкою вилощеною поверхнею без орнаменту (рис. 1, 1—2) і курильниці II—I ст. до н. е., менші за розміром, орнаментовані⁴ (рис. 1, 4—6). Орнаментация виконана в техніці різьблення,

¹ Т. Н. Троїцкая. Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее.— ИАДК. К., 1957, стор. 181—184.

² А. И. Мелюкова. Скифские курганы Тираспольщины.— МИА, № 115. М., 1962, стор. 157—159, рис. 2, 3—4; 4, 1—4.

³ О. Д. Дашевская. Лепная керамика Неаполя Скифского.— МИА, № 64, 1958, стор. 252; Н. Н. Погребова. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 110—111; Т. Н. Троїцкая. Находки из скифских курганов Крыма..., стор. 181—184.

⁴ Т. Н. Троїцкая. Находки из скифских курганов..., стор. 182.

трапляється також оформлення поверхні посудин у вигляді канелюр або валиків (рис. 1, 3). Походження кримських курильниць Н. М. Погребова пояснювала впливом західних керамічних форм, а характер їх орнаментатії пов'язувала з давньою кізил-кобинською традицією⁵. Такої думки про походження орнаментатії кримських кулястих курильниць дотримувався і П. М. Шульц⁶.

Дністровський варіант представлений колекцією з восьми цілих і фрагментованих курильниць, що знайдені в курганных похованнях

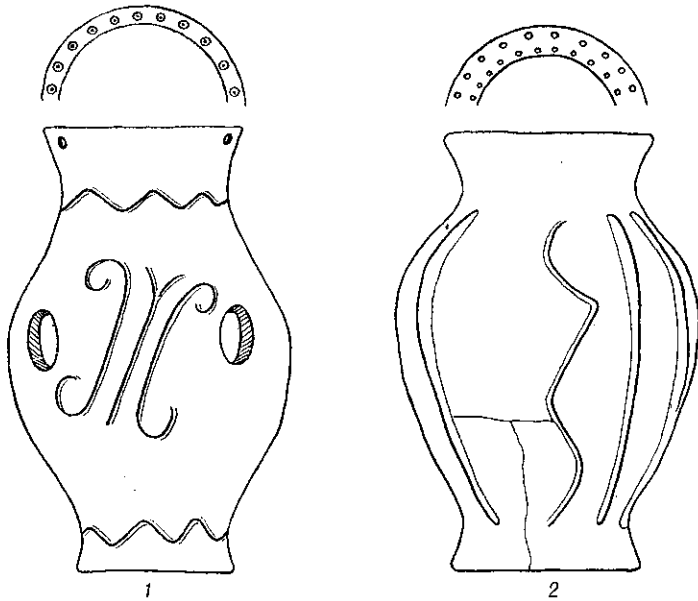

Рис. 2. Курильниці дніпро-бузького варіанта:
1 — Золота Балка; 2 — Ольвія.

III—II ст. до н. е. поблизу м. Тирасполь і двох курильниць з Подністров'я, що зберігаються в Одеському державному археологічному музеї⁷. Вони відрізняються від кримських відсутністю конічної ніжки і тільки канелюваною орнаментатією (рис. 1, 7—9).

До третього варіанта, який можна вважати проміжним між пізньокримським і дністровськими, увійшли досі маловідомі курильниці з низин Дніпра і Буга. В оформленні їх поверхні поряд з різьбленим використані канелюри і вушковидні наліпи. До дніпро-бузького варіанта належать курильниця з Золотої Балки⁸ (рис. 2, 1), фрагментовані курильниці з культурних шарів Знаменського городища⁹ і дві курильниці з Ольвії.

Значно менше відомі ольвійські посудини. Одна з них, безпаспортна, зберігається в Київському історичному музеї¹⁰, близька за формою до золотобалківської курильниці — тулуб витягнутих пропорцій, загальна висота 14 см, діаметр вінець 7,5 см, ширина плічок 10 см, ді-

⁵ Н. Н. Погребова. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского.— МИА, № 96, стор. 111.

⁶ П. Н. Шульц. Раскопки Неаполя Скифского.— ҚСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 20.

⁷ А. И. Мелюкова. Скифские курганы Тираспольщины.— МИА, № 115, стор. 159.

⁸ М. І. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 209, рис. 86.

⁹ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища.— МИА, № 64, М., 1958, стор. 132, рис. 16; 18.

¹⁰ Инв. № Ольвія, Б-1-129.

метр денця 7,5 см. Поверхня її суцільно орнаментована вертикальними валиками, що розмежовані хвилястими лініями. Візерунок на плескатих вінцях (два ряди заглиблених крапок) майже збігається з візерунком на посудині з Золотої Балки. Поверхня Ольвійської курильниці вкрита рожево-сірим ангобом, виготовлення неякісне, глина із значними домішками (рис. 2, 2).

Ще одна ольвійська курильниця походить з поховання II ст. до н. е.¹¹ Вона має виразний кулястий тулуб на конічній ніжці, лійчасту шийку, поверхня підлощена і орнаментована вертикальними валиками (рис. 3).

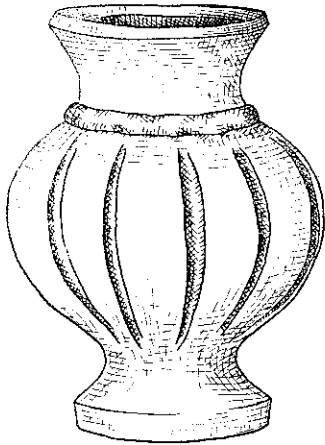
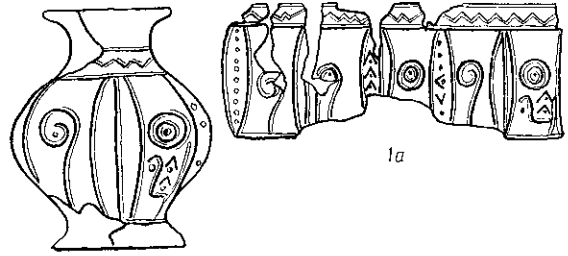

Рис. 3. Курильниця з некрополя Ольвії.

Рис. 4. Курильниці з курганів Східного Криму: 1-1а — Кринички; 2 — Іллічеве; 3 — Леніас.

Колекція кулястих курильниць першого варіанта значно поповнилась новими екземплярами під час розкопок в останні роки у Східному Криму.

В 1957 р. неподалік с. Кринички поблизу Старого Криму розкопано курган з кам'яним склепом II ст. до н. е.— I ст. н. е. Серед речей поховального комплексу була курильниця. Вона мала кулястий тулуб, конічну масивну ніжку і лійчасту шийку. Розміри її такі: висота 17 см, діаметр вінець 9 см, ширина плічок 14 см, діаметр денця 9 см. Поверхня тулуба добре вилощена і суцільно вкрита різним орнаментом. У верхній частині розміщено горизонтальний пояс з двох паралельних і однієї хвилястої лінії. Решта поверхні поділена на п'ять частин вертикальними поясами. Кожний з них утворений дугоподібними лініями, згрупованими в двох випадках по дві, а в трьох — по три. Всередині одного з поясів вміщено вертикальний ряд поглиблених крапок, а в другому — ряд з трьох крапок, перекритий «стріхою», в третьому поясі зверху зображено три крапки, нижче — крапка в незамкнутій кривій, «стріха» і ще крапка. Кожна з п'яти частин поверхні має свою орнаmentaцію: в центрі двох частин концентричні кола, а в трьох інших — спіральні криві, кінці яких опущені вниз. Під одним колом зображено дві крапки

¹¹ Зберігається в Державному Ермітажі (інв. № Ольвія, 712, 1902).

зі «стріхою» і крива лінія — «бичок», під лівим рогом якого є ще одна крапка (рис. 4, 1, 1а).

Не менш цікаві дві курильниці з курганів, розкопаних на Керченському півострові в 1964—1965 рр. в скіфських кам'яних склепах. Одна курильниця походить з поховання IV ст. до н. е. в кургані № 6, поблизу с. Іллічеве¹². Вона має звичайний кулястий тулуб, масиву конічну ніжку і лійчасту шийку. Її розміри: висота 12 см, діаметр вінець 7,4 см, діаметр денця 3,5 см. Поверхня вилощена, темно-сірого кольору (рис. 4, 2). Друга курильниця знайдена в кам'яному склепі IV ст. до н. е. неподалік від с. Леніне. Вона має таку саму форму, що і попередня, але дещо витягнутих пропорцій (висота 19 см, діаметр вінець 6,5 см, діаметр денця 8 см). В середині щільно до стінок шийки прикріплений якийсь допоміжний пристрій з глини, пов'язаний, мабуть, з призначенням посудини (рис. 4, 3). Ця курильниця знайдена в склепі, спорудженому на грецький зразок з тесаних квадратів вапняку.

Нові знахідки курильниць у Східному Криму в похованнях IV ст. до н. е. дозволили відсунути нижній хронологічний рубіж усієї групи на 100 років назад. Разом з цим керченські знахідки дали можливість по-новому розглянути питання походження цих своєрідних посудин.

Перегляд синхронних пам'яток Північного Причорномор'я свідчить про наявність різноманітних курильниць у савроматів і сарматів. У савроматських комплексах найбільшого поширення набули циліндричні курильниці, які змінюються на рубежі нашої ери прямокутними. Близькі до цієї групи кілька горшковидних курильниць з наскрізними отворами в савроматських похованнях V ст. до н. е.¹³ Але вони мають самостійну лінію дальшого розвитку і не пов'язані генетично з кулястими курильницями пізнього часу. Це простежується на деяких пам'ятках на рубежі нашої ери. Так, на півдні Херсонщини, поблизу с. Каланчак в сарматському похованні разом з глечиком, залізною фібулою і намистом знайдена ліпна фрагментована курильниця горшковидної форми з різьбленим візерунком і наскрізними отворами¹⁴. Таким чином, спорідненість кулястих курильниць з савроматськими або сарматськими пам'ятками нам здається неможливою.

В той же час ця група посудин має дещо спільного з окремими курильницями в пам'ятках Кавказу.

На особливу увагу заслуговують дві курильниці кінця VII ст. до н. е. з Кармір-Блур. Одна з них знайдена в сховищі для вина, поряд з великим глиняним жертвником¹⁵. Вона має чашковидний, близький до кулястого, тулуб з наскрізними трикутними отворами і конічну високу ніжку на плескатій підставці (рис. 5, 1). Друга кармір-блурська курильниця кулястої форми з наскрізними отворами, лійчастою шийкою та масивною конічною ніжкою¹⁶ (рис. 5, 2).

Весь комплекс культових знахідок в кармір-блурському виноховищі, де разом з курильницею були знайдені глиняні антропоморфні зображення, перепалені зернини і кістки тварин, пов'язаний з культовими діями, що захищали харчові припаси від злої сили¹⁷. Подібні звичай були поширені, насамперед, в середовищі осілих племен.

В зв'язку з цим зазначена закономірність, що кулясті курильниці відомі лише в пам'ятках осілого населення Північного Причорномор'я—серед землеробських племен Подністров'я в селищах низин Дніп-

¹² Розкопки Керченської експедиції ІА АН УРСР.— Фонди ІА АН УРСР.

¹³ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, стор. 170—171, рис. 75, 17, 18.

¹⁴ Г. Т. Ковпаненко. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области.— Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967, стор. 42, рис. 8, 2.

¹⁵ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, т. II. Ереван, 1952, стор. 16—27, рис. 8.

¹⁶ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1953, стор. 189, рис. 50.

¹⁷ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, т. II, стор. 23.

ра і Бугу, в житлових і поховальних комплексах Неаполя Скіфського. Не заперечують цього і нові знахідки із Східного Криму.

Дослідження в останні роки в степовій частині Керченського півострова показали, що тут вже наприкінці V ст. до н. е. і особливо в IV ст. до н. е. спостерігається процес осідання кочовиків на землю.

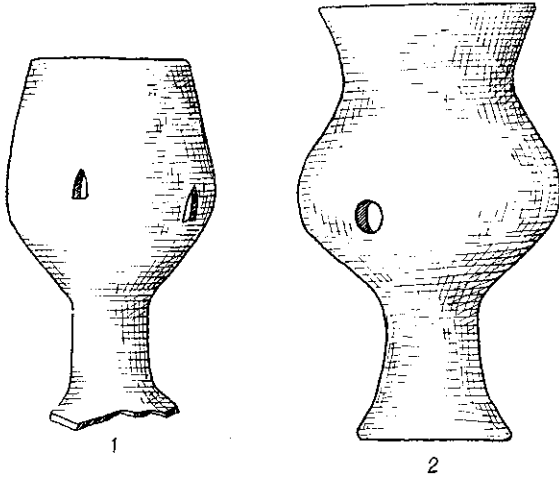

Рис. 5. Кавказькі курильниці кінця VII ст. до н. е.

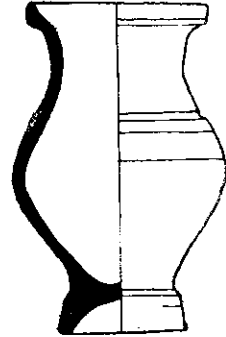

Рис. 6. Гончарна курильниця з Ольвії.

Про це свідчать й матеріали численних поселень V—III ст. до н. е.¹⁸, і курганні поховання з сімейними склепами¹⁹.

Таким чином, керченські кулясті курильниці IV ст. до н. е. також пов'язані з осілим середовищем.

Якою мірою кармір-блурські посудини могли служити прототипом пізніх кулястих курильниць? Великий хронологічний розрив між кавказькими посудинами VII ст. до н. е. і керченськими IV ст. до н. е. не дозволяє нам наполягати на прямому зв'язку цих керамічних форм. Але традиційні історичні зв'язки населення Кавказу з племенами Причорноморського степу взагалі, зокрема з Кримом, дозволяють робити певні припущення. Неодноразово на численних прикладах простежені генетичні зв'язки окремих видів скіфської зброї, предметів звіриного стилю, лощеного посуду тощо, з матеріальною культурою населення Кавказу. Тому нам здається можливим, що в результаті тісних взаємозв'язків кулясті курильниці з Кармір-Блуря поступово стають відомі спочатку на Прикубанні²⁰, а далі на Керченському півострові. В Центральному Криму вони відомі лише з кінця III ст. до н. е. і потрапляють сюди безпосередньо зі східних районів. Причому неапольські курильниці III—II ст. до н. е. продовжують лінію розвитку керченських посудин IV ст. до н. е., вони мають таку саму вилощену гладку поверхню без орнаменту. Це підтверджує хронологічну класифікацію Т. М. Троїцької, яка простежила, що орнаментовані курильниці з'являються лише в II—I ст. до н. е. Вони складають своєрідну групу серед ліпного посуду

¹⁸ И. Т. Кругликова. Исследование сельской территории Боспора.—СА. М., 1957, № 1.

¹⁹ Э. В. Яковенко. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма.—Тезисы Московской конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1966.

²⁰ М. В. Анфимов повідомив, що кілька курильниць знайдено в меотських похованнях.

Неаполя Скіфського, де орнамент майже не зустрічається. Походження різьбленого візерунка ми, слідом за П. М. Шульцем і Н. М. Погребовою, схильні пов'язувати з давніми таврськими традиціями, тоді коли канелірований орнамент на неапольських курільницях з'являється, імовірно, внаслідок західних, фрако-дакійських впливів.

Поширення кулястих курільниць за межі Криму починається з кінця II ст. до н. е., під час існування пізніх орнаментованих форм. Саме в цей період вони з'являються на городищах низового Дніпра, в Ольвії і на Подністров'ї. Цікаво, що в Ольвії ліпні кулясті курільниці існують паралельно з гончарними. Гончарні курільниці — кратероподібні і кулясті — вироблялись в Ольвії за елліністичного часу. Вони зустрічаються лише в Ольвії, на острові Березані і в Марицинському могильнику²¹. На особливу увагу заслуговують кулясті курільниці з конічною ніжкою (друга група за К. І. Зайцевою), що складають найбільш численну групу — 14 посудин, які знайдені в склепах ольвійського некрополя. К. І. Зайцева вважає, що гончарні курільниці з'явилися в Ольвії внаслідок впливу місцевих смаків на античні форми²². Щодо групи кулястих курільниць, то, вірогідніше, вони виникли під впливом смаків грецьких майстрів на місцеву форму (рис. 6). Так, всі курільниці цієї групи прикрашені розписом, а також за грецьким звичаєм вони мають покриття і відповідно спеціальні бортики на вінцях.

Отже, нові знахідки кулястих курільниць у Східному Криму не лише поповнили всю колекцію новими екземплярами, а й дозволили переглянути та уточнити їх датування. В результаті вивчення окремих екземплярів курільниць поряд з відомими раніше в літературі двома варіантами цих посудин — кримським і дністровським, виділений ще один — дніпро-бугський. Щодо походження кулястих курільниць, то, на протилежність попередній точці зору про західне походження, останнім часом з'явилася можливість простежити їх зв'язок з пам'ятками Кавказу.

э. в. яковенко

**О шаровидных
курильницах IV—I вв.
до н. э.**

Резюме

На территории Северного Причерноморья в позднескифских памятниках известны лепные сосуды с шаровидным туловом, конической ножкой и воронкообразным горлом. Они известны в литературе как курильницы. Различаются три варианта этих сосудов — крымский, днестровский и днепро-бугский. Первые два были выделены и опубликованы А. И. Мелюковой и Т. Н. Троицкой. К третьему варианту относятся малоизвестные курильницы из городищ низового Днестра и Ольвии. До последнего времени хронологические рамки бытования этих сосудов определялись серединой III — началом I вв. до н. э. Однако новые находки на территории Восточного Крыма позволили пересмотреть датировку шаровидных курильниц и отнести нижний хронологический рубеж всей группы к IV в. до н. э. Новые экземпляры курильниц крымского варианта дали возможность по-новому рассмотреть вопрос их происхождения и наметить возможность генетической связи этой группы сосудов с керамическими формами Кавказа.

²¹ К. И. Зайцева. Местная керамика Ольвии эллинистического времени. — Труды Гос. Эрмитажа, т. VII, Л., 1962, стор. 185, 196.

²² Там же, стор. 196.